

УДК 159.922.73

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Карпюк Ю.Я., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті подано різні точки зору на поняття «толерантність». Наголошується, що «толерантність» як якісна характеристика особистості є однією з детермінант моральної поведінки. Стверджується, що саме підлітковий вік є одним зі значущих періодів у психосоціальному розвитку людини й найбільш сприятливим для формування цієї якості. Як й інші моральні якості, толерантність є не вродженою, а набутою якістю й потребує динамічного розвитку, інтенсивного стимулювання та корекції.

Ключові слова: толерантність, цінність, підлітковий період, моральна поведінка, розвиток.

В статті представлені різні точки зору на поняття «толерантность». Отмечается, что «толерантность» как качественная характеристика личности выступает одной из детерминант морального поведения. Утверждается, что именно подростковый возраст является одним из значимых периодов в психосоциальном развитии человека и наиболее благоприятным для формирования данного качества. Как и другие нравственные качества, толерантность является не врожденным, а приобретенным качеством и требует динамичного развития, интенсивного стимулирования и коррекции.

Ключевые слова: толерантность, ценность, подростковый период, моральное поведение, развитие.

Karpyuk Yu.Ya. TOLERANCE AS A DETERMINANT OF MORAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

This paper presents different perspectives on the concept of "tolerance". It is noted that "tolerance" as a qualitative characteristic of a personality stands one of the determinants of moral behavior. It is alleged that it was adolescence that stands as one of the most important periods in the psychosocial development of man and the most favorable for the formation of this quality. Like other moral qualities, tolerance is not innate, but acquired quality and needs dynamic development, intensive stimulation and correction.

Key words: tolerance, value, adolescence, moral behavior, development.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми толерантності зумовлена тими соціальними, економічними, правовими, політичними, соціокультурними та іншими подіями, які сьогодні відбуваються в суспільстві. Натепер, як ніколи, відчувається загострення міжетнічних, міжконфесійних, міжкультурних і міждержавних протистоянь, в основі яких лежить неприйняття чужих поглядів, традицій, віросповідань, небажання прислухатися і приймати чужі думки, визнавати свої промахи тощо. Ці та інші мегаглобалізаційні процеси ставлять перед сучасним суспільством завдання формування такої особистості, яка б за таких складних і нестабільних умов була б здатна жити й конструктивно діяти, а також толерантно протидіяти різноманітним деструктивним впливам сучасного багатогранного соціуму. Особливу увагу необхідно приділяти розвитку та формуванню толерантності як відповідної якості в підростаючої особистості, зокрема в підлітків, оскільки цей період є найбільш сензитивним у психосоціальному розвитку особистості й найбільш конструктивним для формування та розвитку такої якості. Період, який характеризується найбільшим індексом різноманітних відхилень в особистісному розвитку, спустошен-

ням духовного світу, деформацією загальноприйнятих соціальних норм поведінки; коли підліток активно входить у доросле життя, наполегливо намагається освоїти різні соціальні ролі з інтенсивним формуванням і представленням своєї ідентичності (Б. Братусь, Л. Божович, М. Боришевський, І. Гоян, О. Музика, Л. Орбан-Лембрик, А. Петровський та інші). Відтак подальша життєва позиція підлітка прямо буде залежати від ставлення його до світу загалом, до себе та інших, від прагнення й готовності підлітка визнавати та приймати переконання й погляди інших людей навіть тоді, коли ці переконання не зовсім схвалюються, приймаються, і на цій основі моделювати тільки нормативно схвалені акти власної поведінки, виявляти моральну поведінку.

Ступінь розробленості проблеми. На сьогоднішній час, не беручи до уваги досить вагомий дослідження, які стосуються проблем формування, розвитку й виховання толерантності в підростаючої особистості, все-таки залишаються питання, що потребують більш детального вивчення. Насамперед, як зазначає А. Журавльов, перспективними натепер є дослідження ролі тих морально-психологічних феноменів, які мають визначальний вплив на моти-

вацію в груповій життєдіяльності, у різних формах соціальної поведінки; дослідження соціальної відповідальності й відповідальної поведінки у стосунках між людьми та багатьох інших властивостей моральної свідомості, самосвідомості й моральної соціальної поведінки підростаючої особистості. Зокрема, відкритими залишаються питання основних компонентів структури толерантності, які прямо впливають на формування толерантних властивостей особистості, а також морально-етичних стандартів повсякденної поведінки. Також недостатньо вивченим залишається віковий контекст виховання толерантності як такий, що є найбільш сензитивним до безпосереднього впливу щодо розвитку та виховання толерантності. Не викликає сумнівів і життєва актуальність описаної вище проблеми, практичне значення її подальшої розробки для сучасного суспільства.

Сьогодні як надзвичайно складний і багатоаспектний феномен толерантність є об'єктом і предметом дослідження багатьох сфер наукового знання: філософії, політології, соціології, історії, етнографії, психології та інших суспільних дисциплін, що, у свою чергу, дає нам можливість змістовніше розглянути це багатогранне явище і зрозуміти його місце в системі знань про людину. Так, у своїх філософських дослідженнях цей феномен досліджували такі науковці, як Р. Валітов, В. Золотухін, Є. Магомедова та інші; у психолого-педагогічних дослідженнях – О. Асмолов, Г. Солдатова, Д. Леонтьєв та інші. Зокрема, значення толерантності в процесі виховання молоді висвітлювали І. Бех, Л. Вишневіська, П. Комогоров, С. Литвінова, А. Скок та інші вчені. Особливу увагу проблемі формування міжетнічної толерантності учнівської і студентської молоді приділяли О. Аймангабетова, Г. Солдатова, В. Тишков, Л. Шайгерова. В Україні на важливість розвитку міжетнічної толерантності освітян і молоді вказували О. Грива, О. Кихтюк, Л. Кияшко, Л. Орбан-Лембрик та інші.

Метою статті є вивчення проблеми толерантності в контексті моральної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно змістовне й широке представлення сфери застосування цього багатогранного феномена підводить нас до проблеми його подальшого трактування та визначення, оскільки кожен науковий напрям відображає тільки відповідну сторону значення цього поняття. А відтак тільки у відповідному смислово-контексті це поняття набудуватиме більш чіткої конкретності. Так, із позиції філософії толерантність трактується

як «терпимість до іншого роду поглядів, звичок, яка необхідна щодо особливостей різних народів, націй і релігій» [22]. З погляду новітньої педагогічної галузі толерантність розглядається як «готовність щодо усвідомлених особистих дій, які спрямовані на досягнення гуманістичних відносин між людьми та групами людей, які мають різні ціннісні орієнтації, стереотипи поведінки» [14]. У політичних науках толерантність – це «терпимість щодо іншої думки, вчинку, позиції й одна з базових цінностей демократії» [6]. З позиції культурології толерантність – це «терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки, звичаїв, культури, почуттів, ідей, один із основних демократичних принципів, який нерозривно пов'язаний із концепціями плюралізму, свободи і прав людини» [21]. У загальній психології в процесі розкриття змісту цього поняття толерантність подається як «моральна якість особистості, що визначає терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної належності; здатність індивіда сприймати без агресії думки, судження, особливості поведінки й зовнішності іншої людини» [17]. У соціальній психології під час визначення поняття «толєрантність» акцент поставлений на суспільних і групових взаєминах, а саме «це здатність особистості або суспільства ставитися неупереджено до думок групи, які відрізняються від інших розповсюджених стереотипів» [18].

Також сьогодні мають місце різні наукові точки зору щодо структури феномена толерантності. Беручи за основу дослідження Н. Асташової [2], І. Крутової [9], М. Максимової, Н. Кленової [12], Т. Таюрської [20], можна подати структуру толерантності як якості особистості у вигляді взаємодії трьох компонентів: концептуально-ціннісного, особистісно-мотиваційного й діяльно-поведінкового. Як інтегральна характеристика особистості толерантність включає такі компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особових і групових цінностей [24]. Таке розуміння толерантності передбачає виховання психологічно стійкої, емоційно й етично зрілої особистості.

У дослідженнях С. Растватуєвої виділені стратегії, які відображають основний зміст концепту толерантності, виходячи з основних сфер застосування цього поняття, а саме: 1) толерантність як психічна властивість особистості (терпимість, розуміння, воля, вихованість); 2) толерантність як спосіб поведінки; 3) толерантність як принципи поведінки (обов'язок, моральна потреба,

норма, умова стабільності); 4) толерантність у ціннісному етико-естетичному ключі (як цінність, гармонія, мистецтво, культура, міфи); 5) толерантність як життя, здоров'я, розвиток, еволюція [15]. Саме ці стратегії й дають нам змогу розглядати феномен толерантності від розуміння його як нервово-психічної стійкості аж до його оцінювання як морального імперативу особистості [13, с. 7]. Саме через це багато дослідників звертають свою увагу на нього й наголошують на тісному зв'язку толерантності й моралі. У чому ж специфіка такого зв'язку? Як стверджує І. Галицький, по-перше, у цьому аспекті толерантність можна визначити як якусь моральну чесноту. По-друге, толерантність як моральне поняття дає можливість підкреслити її ціннісну природу та зв'язок із моральним розвитком людини. По-третє, моральна толерантність як одна з форм толерантності імпліцитно входить у всі соціокультурні форми буття толерантності, тому що мораль має всеохопний характер. По-четверте, моральна толерантність безпосередньо реалізується у сфері міжособистісних відносин, що мають характер неформального спілкування, а правова або політична толерантність існують у сферах функціонально-рольового спілкування, у світі суспільних відносин. Тобто в нашому розумінні толерантність як моральна якість особистості, в основі якої лежать знання етико-моральних норм і загальнолюдських цінностей і вміння використовувати їх у різних видах діяльності, – це моральний імператив, який складається із сукупності установок на діалог, розуміння, прийняття «іншого» та міжособистісної взаємодії; основа моральної поведінки загалом.

Ще свого часу відомий давньогрецький мислитель Сократ наголошував, що обґрунтувати норму поведінки індивіда можна тільки його розумом і в цій нормі правильно витлумачене щастя індивіда буде гармонійно поєднується з інтересами суспільства. За таку норму поведінки Сократ приймав добродійність (чинити добро). Відомий німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії І. Кант уважав, що саме завдяки моралі, яка, до речі, не є належністю вроджених прагнень, тому людина від природи ані добра, ані зла, здійснюється регуляція суспільних відносин, але не шляхом примусу, наставляння, а методом орієнтації людей на гуманні, добрі, справедливі стосунки, тобто через формування моральних цінностей [8].

Людина у своїх судженнях, у прийнятті відповідних рішень, у своїх подальших прагненнях і намірах щодо своєї поведінки орієнтується на цінності. Найбільш значущі

для людини цінності визначатимуть її систему ціннісних орієнтацій. Саме ціннісний аспект феномена толерантності й полягає в розумінні його як суспільно-моральної та особистісної цінності. «Толерантність може бути проінтерпретована ... як одна з базових культурних цінностей, універсальних поведінкових взірців, які передбачають не тільки зберігання і примноження багатобразності соціокультурної реальності, а й живу зацікавленість у специфіці іншого, її творче використання та примноження заради спільного блага» [10, с. 160].

Відомий англійський педагог і філософ Дж. Локк у фундаментальній праці «Послання про віротерпимість» включив толерантність як цінність у систему соціального регулювання відносин [11, с. 91–134]. Відтак толерантність як суто індивідуальна властивість особистості аж ніяк не означає відмови від власних поглядів, принципів і переконань, навпаки, ця властивість мотивує особистість на більш глибоке і змістовніше розуміння себе й інших. «Міжособистісні взаємини толерантної особистості характеризуються прийняттям інших людей, повагою, відкритістю, довірою, відсутністю прагнення щодо домінування, напористокі; відмовою від категоричності оцінок і інтерпретацій у процесі спілкування; що виявляється в діалогічному спілкуванні» [25, с. 237]. Ставлення людини до навколишніх людей, які живуть за правилами моральності, є основним у моральній поведінці. Згідно з твердженням Б. Ананьєва, «ставлення до інших виникає швидше, ніж інші, і стає підґрунтям для формування інших рис характеру ..., і це можна вважати однією із центральних характеристик особистості» [3, с. 52–73].

Під час аналізу ціннісної свідомості українського суспільства Л. Семенюк наголошує на тому, що соціально-політичні процеси в українському суспільстві, особливо в другій половині 80–90-х років ХХ ст., спричинили досить сильну трансформацію свідомості в більшості населення країни, сформувавши нове ставлення до себе, до навколишнього середовища та його ціннісної системи [19, с. 141]. У ХХІ ст. толерантність стає однією з моральних основ світової спільності.

Беручи до уваги, що найбільш інтенсивним у плані соціалізації підростаючої особистості є саме підлітковий період, вважаємо, що вивчення особливостей формування та розвитку такої якості особистості, як толерантність, має надзвичайно велике значення для розвитку морально-етичного аспекту поведінки підлітка. Окрім того, важливим є ще те, що саме в підлітковому віці за умов досягнення відповідного рівня самосвідо-

мості відбувається інтенсивне накопичення моральних знань, досвіду, освоюються різні соціальні ролі та поведінкові патерни.

Отже, підлітковий вік – найбільш критична епоха всього попереднього шляху, створення нової психічної організації, нової структури особистості на основі глобальної перебудови взаємовідносин із навколишнім світом, іншими людьми, із самим собою [7]. Саме підлітковий вік є найбільш сензитивним для формування морально-поведінкового аспекту саморегуляції поведінки. Окрім того, як відмічають деякі дослідники підліткового віку (Б. Братусь, Л. Божович, М. Боришевський, І. Гоян, О. Музика, Л. Орбан-Лембрик, А. Петровський та інші), для цього періоду важливою є сформованість морально-ціннісної сфери підростаючої особистості. Ціннісна сфера є тією психологічною інстанцією, яка бере безпосередню участь у всіх процесах, пов'язаних із саморегуляцією діяльності й розвитком особистості. Численні дослідження доводять, що цінність як внутрішня особистісна характеристика відіграє важливу роль у регуляційних процесах [4]. Особистість підлітка формується як суб'єкт особистісної саморегуляції. Як стверджують Н. Хоува та В. Штраус, саме в підлітковому періоді підростаюча особистість засвоює основні цінності, які матимуть глибинний, підсвідомий характер, будуть часто виражені нечітко за формою, у тому числі для неї самої, але матимуть неабиякий вплив на подальше життя, діяльність, поведінку. Саме підлітковий етап розвитку толерантності особистості, згідно з твердженнями Г. Теджфела, відрізняється від інших вікових періодів, а саме висока міра залежності індивідуальних установок від установок референтних груп, загострене відчуття соціальної ідентичності, що передбачає розгляд толерантних та інтолерантних установок особистості в дискурсі «індивідуальне – соціальне». «Соціоцентризм» підлітка є основою для формування толерантних та інтолерантних установок [26].

Згідно з твердженням С. Рубінштейна, саме ставлення до моральних норм може виступати як визначальний момент поведінки людини [16]. Моральна поведінка, як стверджує Л. Антілогова, складатиметься з низки соціально цінних вчинків індивіда щодо суспільства, інших людей. В їх основі лежатимуть моральні мотиви, дії, які регулюватимуться суспільними нормами й свідомістю людини [1].

Згідно з поглядами українського дослідника М. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм свідчить про наявність у неї діяльних моральних переко-

нань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Людина як суб'єкт морального вибору, на думку вченого, не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями [5].

Особистість, згідно з твердженням М. Ясницького, являючи собою динамічну систему, перебуває в стані безперервних змін і розвитку. А досягнутий рівень розвитку особистості послідовно створює все нові й нові передумови для розвитку та вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій [23, с. 25]. Цінність набуває для індивіда найбільшої значущості й визначає провідну спрямованість особистості [23, с. 19].

Відтак одним із системотворчих компонентів, який і визначає моральну позицію підростаючої особистості як систему особистісних смислів і цінностей, буде така якісна характеристика особистості, як толерантність. Саме толерантність як внутрішній моральний імператив виступатиме однією з найбільш значущих детермінант моральної поведінки.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що толерантність є надзвичайно складним і багатоаспектним феноменом, що являє собою моральну якість особистості, в основі якої лежать знання етико-моральних норм і загальнолюдських цінностей і вміння використовувати їх у різних видах діяльності; це свого роду моральний імператив, який складається із сукупності установок на діалог, розуміння, прийняття «іншого» та міжособистісної взаємодії, що є одним із основних компонентів моральної поведінки особистості. Тільки моральна активність особистості характеризуватиме вищий рівень вияву її толерантності. Тільки толерантна особистість буде більш здатна до стійких виявів моральної поведінки, відповідально ставитися під час прийняття моральних рішень, відкрито виявляти свою життєву позицію.

В оцінюванні рівня сформованості такої якості особистості, як толерантність, найбільш значущим показником буде толерантна поведінка. У цьому випадку толерантність можна розглядати і як відповідний спосіб життя особистості, який ґрунтується на гармонійній сумісності суспільного й індивідуального буття. І саме підлітковий

вік є одним зі значущих періодів у психосоціальному розвитку людини й найбільш сприятливим для формування цієї якості. Як й інші моральні якості, толерантність є не вродженою, а набутою якістю й потребує динамічного розвитку, інтенсивного стимулювання та корекції. Розвивати толерантність можна за допомогою формування й розвитку психологічної стійкості, системи позитивних установок, емпатії та миролюбності. Перспективою подальших досліджень є розробка тренінгів щодо розвитку толерантності в підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антилогова Н. Нравственное сознание личности и его структура / Н. Антилогова. – Омск : ОМГПУ, 1999. – 434 с.
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений / Н.А. Асташова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). – М., 2002. – С. 74–85.
3. Ананьев Б.Г. Общие вопросы социологической и психологической теории личности / Б.Г. Ананьев // Психология личности. – Самара : Изд. дом «Бахрах-М», 2000. – Т. 2. – 2000. – С. 52–73.
4. Боришевський М.Й. Розвиток здатності до саморегуляції поведінки як вияв суб'єктивного становлення особистості / М.Й. Боришевський // Психологія суб'єктивної активності особистості. – К., 1993. – С. 18–19.
5. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
6. Введение в политологию. Словарь-справочник / ред. В.П. Пугачева. – М., 1996. – 477 с.
7. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония / Е.А. Донченко, Т.М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 157 с.
8. Кант И. Основы метафизики нравственности. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Просвещение, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 1965. – С. 228–289.
9. Крутова И.В. Формирование у старшеклассников отношения к толерантности как социально значимой ценности в обучении гуманитарным дисциплинам: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И.В. Крутова. – Волгоград, 2002. – 231 с.
10. Культура толерантности: опыт дипломатии для решения современных управленческих проблем / ред. И.Г. Тюлина. – М. : Изд-во МГИМО, 2004. – 304 с.
11. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 1988. – 668 с.
12. Максимова М. Игры во взаимопонимание и терпимость: смогут ли они оградить наших детей от влияния экстремистов? / М. Максимова, Н. Клёнова // Директор школы. – 2002. – № 8. – С. 42–51.
13. Психодиагностика толерантности личности / ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
14. Рожков М.И. Воспитание толерантности у школьников : [учебно-методическое пособие] / М.И. Рожков, Л.В. Байборода, М.А. Ковальчук. – Ярославль, 2003. – 192 с.
15. Растатуева С.Г. Репрезентация концепта «толерантность» в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / С.Г. Растатуева. – Тула, 2008. – 25 с.
16. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1977. – 93 с.
17. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології / А.Г. Скок // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2005. – Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – Ч. 14. – 2005. – С. 143–147.
18. Социальная психология. Словарь-справочник / ред. В. Г. Крысько. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
19. Семенюк Л.П. Ціннісна свідомість українського суспільства (90-ті роки ХХ ст.) / Л.П. Семенюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – 2005. – № 3. – 170 с.
20. Таюрская Т.С. Формирование толерантного поведения подростков : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Т.С. Таюрская. – Якутск, 2002. – 17 с.
21. Хоруженко К.М. Культурология. Энциклопедический словарь / К.М. Хоруженко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 640 с.
22. Философский энциклопедический словарь. – М., 2002. – 836 с.
23. Ясницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Ясницкий. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
24. Allport G.W. Historical Background of Modern Social Psychology / G.W. Allport ; ed. by G.Lindzey // A Handbook of Social Psychology. – Cambridge : Addison-Wesley, 1954. – 97 p.
25. Mirimanova M.S. Tolerance as an individual and social phenomenon / M.S. Mirimanova. – Moscow : Prometey, 2004. – 256 p.
26. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, S. Turner // Psychology of intergroup relations. – Chicago. – 1986. – P. 7–24.